

Tonga

LAO KI HE 'OMIPATIMENI

VAHE 2.02

Tohi Lao Fakatonutonu 2020

Tonga

LAO KI HE 'OMIPATIMENI

Fokotu'utu'u 'o e Ngaahi Kupu

Kupu

1	Hingoa Nounou.....	5
2	'Uhinga'i Lea.....	5
3	'Omipatimeni.....	5
4	'Ikai ma'u 'e he 'Omipatimeni ha lakanga kehe.....	6
5	Vaha'a taimi 'o e lakanga 'Omipatimeni.....	6
6	'Ataa mo e fakamalolo'i mei he lakanga.....	6
7	Tapuni 'a e lakanga 'atā.....	7
8	Ngaahi vahenga mo e ngaahi totongi 'a e 'Omipatimeni.....	7
9	Fuakava pe fakapapau ke fai 'e he 'Omipatimeni.....	7
10	Kau ngāue.....	8
11	Ngaahi ngāue 'a e 'Omipatimeni.....	8
12	Founga 'o e lāunga.....	9
13	Ngofua ke fakafisi 'a e 'Omipatimeni ke fakatotolo'i ha lāunga.....	10
13A	'Uluaki Faka'eke'eke.....	10
14	Ngaahi founga ngāue 'a e 'Omipatimeni.....	11
15	Fakamo'oni.....	12
16	Fiema'u ke 'oua 'e fakaha ha ngaahi me'a ni'ihī.....	13
17	Ke tauhi 'e he 'Omipatimeni mo e kau ngāue 'a e fakapulipuli.....	14
18	Founga ngāue hili 'a e fakatotolo.....	14
19	Ke fakaha ki he taha lāunga.....	16
20	'Ikai fehu'ia pe vakai'i 'a e ngāue.....	16
21	Monu'ia 'o e ngāue.....	16
22	Mafai ke hu ki ha ngaahi fale.....	17
23	'Oatu 'o e ngaai mafai 'e he 'Omipatimeni.....	17
24	Malu'i 'o e hingoa.....	17
25	Lipooti fakata'u.....	18
26	Ngaahi Hia.....	18
27	Ke vahe'i 'i ha pa'anga.....	18

28	'Atita	19
29	Ngaahi Tu'utu'uni	19
30	Ngaahi lipooti	19
31	Fakataimi	19

TEPILE **20**

NGAAHI KAUTAHA 'OKU NGAUE'AKI KI AI 'A E LAO NI	20
---	----

LAO KI HE 'OMIPATIMENI

KO E LAO KE TU'UTU'UNI KI HONO FOKOTU'U 'O E LAKANGA KO E 'OMIPATIMENI MO E NGAHI ME'A FEKAU'AKI MO IA¹

Kamata'anga [2 'o Sanuali 2002]

1 Hingoa Nounou

'E ui 'a e Lao' ni ko e Lao ki he 'Omipatimeni.²

2 'Uhinga'i Lea

'I he Lao ni, tukukehe 'o ka hā atu ha toe 'uhinga kehe 'i hono tu'ungá —

“**pule fakahoko ngāue**” ‘oku ‘uhinga ki he ‘Ulu ‘o e Potungāue kapau ko ha Potungāue; pe ko e pule lahi kapau ko ha kautaha;

“**'Omipatimeni**”, ‘i he‘ene fekau‘aki mo ha ngāue, mafai, pe fatongia ‘i he lao ni, ‘oku ‘uhinga ki he 'Omipatimeni ‘i he taimi ko ia ‘a ia ‘oku ne fakatotolo‘i ‘a e lāunga ‘a ia ‘oku ngāue‘aki ki ai ‘a e ngāue, mafai, pe fatongia;

“**Potungāue**” ‘oku ‘uhinga ki ha potungāue fakaminisita, potungāue pe ‘ofisi ‘o e pule‘anga ka ‘oku ‘ikai kau heni ‘a e Kapineti mo e Fakataha Tokoni, Fale Alea pe ko e Fakamaau‘anga;

“**kautaha**” ‘oku ‘uhinga ki ha kautaha ‘oku lisi ‘i he Tepile;

“**Eiki Sea**” ‘oku ‘uhinga ki he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea,³

3 'Omipatimeni⁴

(1) Kuo pau ke fokotu‘u ‘a e 'Omipatimeni ‘e he ‘Eiki Sea ‘i he loto ki ai ‘a e Fale Alea, hili ha tala ngaue ‘i he founga totonu.

- (2) 'I ha mama'o pe 'ikai lava ke ngaue 'a e 'Omipatimeni pe kapau 'oku 'ataa 'a e lakanga 'Omipatimeni, kuo pau ke fokotu'u 'e he 'Eiki Sea 'i he loto ki ai 'a e Fale Alea, ha taha ke ne fakahoko fakataimi 'a e ngaahi fatongia 'o e 'Omipatimeni.
- (3) 'Oku 'ikai taau ha taha ke fokotu'u ko ha 'Omipatimeni pe ngaue 'i he tu'unga ko ia tuku kehe kapau ko e taha ko ia ko ha taha –
- falala'anga, faitu'utu'uni pau mo faka'apa'apa'i 'i he komiuniti;
  - 'oku 'i ai ha'ane taukei lahi 'i he lao, fakahoko ngaue 'i he pule'anga mo e pule;
  - kuo tali ke ne hoko ko e fakafofonga lao 'i Tonga pe 'i ha fonua kominiueli; mo e
  - 'oku 'ikai ke 'i ai hano mo'ua kuo tu'utu'uni 'e he fakamaau'anga, pe kuo tu'utu'uni 'e he fakamaau'anga, pe 'e ha tanaki koloa (receiver) kuo fokotu'u 'e he Fakamaau'anga, ko ha taha mo'ua hulu 'o 'ikai lava ke totongi.

4 'I kai ma'u 'e he 'Omipatimeni ha lakanga kehe

Kuo pau 'e 'ikai ke lava 'a e 'Omipatimeni 'o mēmipa 'i he Fale Alea, pea kuo pau, 'e 'ikai ke ne ma'u ha lakanga kehe ke ma'u mei ai ha tupu, kehe mei hono lakanga ko e 'Omipatimeni, pe ke kau 'i ha fa'ahinga ngāue totongi 'i tu'a mei he ngaahi fatongia 'o hono lakanga, ta'e tomu'a fakangofua 'e he 'Eiki Sea 'i he loto ki ai 'a e Fale Alea 'i he me'a ko ia taki taha.⁵

5 Vaha'a taimi 'o e lakanga 'Omipatimeni

- Tukukehe ka tu'utu'uni kehe ki ai 'a e Lao ni, kuo pau 'e ma'u lakanga 'a e 'Omipatimeni ki ha vaha'a taimi ko e ta'u 'e 5.
- Neongo 'a e kupusi'i (1) kuo pau ke ma'u lakanga ha 'Omipatimeni kae'oua ke fokotu'u hano fetongi. 'E ngofua ke toe fokotu'u pe 'a e 'Omipatimeni.
- 'E ngofua ki he 'Omipatimeni 'i ha fa'ahinga taimi pe ke ne fakafisi mei hono lakanga 'aki ha'ane faitohi 'o fakatu'asila ki he 'Eiki Sea, pea kuo pau ke ne fakafisi pehe mei hono lakanga 'i he hoko hono ta'u 72.⁶

6 'Ataa mo e fakamalolo'i mei he lakanga⁷

- 'Oku 'ataa 'a e lakanga 'o e 'Omipatimeni kapau ko e taha 'oku ne lolotonga ma'u 'a e lakanga –
  - kuo ne pekia ;
  - kuo kakato 'ene vaha'ataimi ngaue pea 'oku 'ikai ke toe fokotu'u ia; pe
  - kuo ne fakafisi

- (2) 'E ngofua ke fakamalolo'i 'a e 'Omipatimeni mei he lakanga 'aki ha tu'utu'uni fakafalealea 'a e Fale Alea kapau ko e taha 'oku lolotonga 'Omipatimeni kuo –
- (a) tu'utu'uni 'e he Fakamaau'anga ko ha taha mo'ua hulu 'o ikai lava ke totongi ;
  - (b) fakamo'oni'i 'a 'ene ta'etokanga ki he'ene fakahoko fatongia pe fakahoko ha 'ulungaanga ta'etaau hili ha fakatotolo ;
  - (c) fakamo'oni'i ia 'e ha 'ofisa mo'ui 'oku 'i ai hono faingata'a fakaesino 'a ia 'e malava ke ne uesia 'a 'ene malava ke fakakakato 'a hono ngaahi fatongia.

7 Tapuni 'a e lakanga 'atā

Kapau 'e pekia, pe fakafisi 'a e 'Omipatimeni mei hono lakanga, pe 'e to'o ia mei he lakanga, kuo pau ke tapuni 'a e lakanga kuo 'ata tupu mei he me'a ko ia 'o fakatatau ki he kupu 3.

8 Ngaahi vahenga mo e ngaahi totongi 'a e 'Omipatimeni

- (1) Kuo pau ke totongi ki he 'Omipatimeni mei he pa'anga 'a e pule'anga, ha vahenga mo e ngaahi totongi 'a ia 'e tu'utu'uni 'i ha aleapau ngaue 'i he vaha'a 'o e 'Omipatimeni mo e 'Eiki Sea, hili 'a e fokotu'u mei he Ma'u Mafai Vahenga.⁸
- (2) 'E 'ikai ke holoki 'a e vahenga mo e ngaahi totongi 'a e 'Omipatimeni lolotonga 'a hono fokotu'u ia.

9 Fuakava pe fakapapau ke fai 'e he 'Omipatimeni⁹

Kimu'a pea ne fakahoko 'a e ngaahi fatongia 'o hono lakanga kuo pau ki he 'Omipatimeni ke ne fai 'a e fuakava pe fakapapau ko 'eni 'i he 'ao 'o e Fale Alea —

- (a) Ko e fuakava 'eni —
 “Oku ou fuakava 'i he 'ao 'o e 'Otua teu fai talangofua mo'oni ki he 'Ene 'Afio ko e Tu'i, te u fakahoko fakamaatoato, totonu, fakamakukanga, ta'e filifilimanako, ta'e ilifia pe sio totongi hoku ngaahi fatongia ko e 'Omipatimeni, pea 'e 'ikai te u fakaha tukukehe 'o fakatatau ki he lao ha fakamatala te u ma'u 'i hono fakahoko hoku ngaahi fatongia.”
- (b) Ko e fakapapau 'eni —
 “Oku ou fakaha mo fakapapau heni te u fai talangofua mo'oni ki he 'Ene 'Afio ko e Tu'i, te u fakahoko fakamaatoato, totonu, fakamakukanga, ta'e filifilimanako, ta'e ilifia pe sio totongi hoku ngaahi fatongia ko e 'Omipatimeni, pea 'e 'ikai te u fakaha tukukehe 'o

fakatatau ki he lao ha fakamatala te u ma'u 'i hono fakahoko hoku ngaahi fatongia.”

10 Kau ngāue¹⁰

- (1) 'E ngofua ki he 'Omipatimeni ke ne fakangaue'i 'a e ni'ihi ko ia 'e fiema'u ke fakahoko 'a e ngaahi ngaue, ngaahi fatongia mo e ngaahi mafai 'a e 'omipatimeni 'i he ngaahi makatu'unga mo e ngaahi tu'unga 'o e ngaue 'a ia 'e tu'utu'uni 'e he 'Omipatimeni.
- (2) Kuo pau ke fokotu'u 'e he 'Omipatimeni 'a e vahenga mo e ngaahi monu'ia fakapa'angakehe 'a e kau ngaue 'o e 'Omipatimeni 'i he fokotu'u 'a e Ma'u Mafai Vahenga.

11 Ngaahi ngāue 'a e 'Omipatimeni

- (1) Kuo pau ko e ngāue 'a e 'Omipatimeni ke fakatotolo'i ha tu'utu'uni pe fokotu'u pe kuo fai, pe ha ngāue kuo fakahoko pe 'ikai fakahoko, 'o tatau ai pe pe kimu'a pe hili hono tali 'o e Lao ni, 'o fekau'aki mo ha me'a fakapule'i ngāue pea 'oku uesia fakaeia pe fakafo'ituitui ai ha taha pe ha sino 'o ha kakai, 'i ha pe 'e ha potungāue pe kautaha 'oku ngāue'aki ki ai 'a e Lao ni pe 'e ha 'ofisa (kau ai 'a e Minisita pe Kovana), taha ngāue pe memipa 'o ha Potungāue pe kautaha 'i hono lakanga ko ha 'ofisa, taha ngāue pe memipa pehe.
- (2) 'E ngofua ke fakahoko 'e he 'Omipatimeni ha fakatotolo pehe 'o tatau ai pe kapau ko ha lāunga kuo fai ki he 'Omipatimeni 'e ha taha pe 'iate ia pe; pea 'i hano fai ha lāunga pehe 'e ngofua ke ne fakatotolo'i ha tu'utu'uni, fokotu'u, ngāue pe ta'e fakahoko ngāue 'oku lau ki ai 'i he kupu si'i (1), neongo 'e lava ke ha 'oku 'ikai ha fekau'aki 'a e lāunga ko ia mo e tu'utu'uni, fokotu'u, ngāue, pe ta'e fakahoko ngāue ko ia.
- (3) 'O 'ikai fakangatangata heni 'a e ngaahi tu'utu'uni kimu'a 'o e kupu ni, 'oku fakaha heni 'e ngofua ki he Palemia 'i ha fa'ahinga taimi pe, 'i he lotu ki ai 'a e 'Omipatimeni, ke ne 'oatu ki he 'Omipatimeni ke fakatotolo'i mo lipooti fekau'aki mo ha me'a, kehe mei ha me'a fekau'aki mo ha fakatonutonu fakafakamaau'anga, 'a ia 'oku pehe 'e he Palemia 'oku totonu ke fakatotolo'i 'e he 'Omipatimeni. Ka 'oatu ha me'a ki he 'Omipatimeni 'o fakatatau ki he kupu si'i ni, kuo pau, neongo ha me'a 'i he Lao ni 'e fepaki mo ia, ke ne fakatotolo'i leva 'a e me'a ko ia pea lipooti ia ki he Palemia. Kuo pau 'e 'ikai ngāue'aki ha me'a 'i he kupu 18 'o fekau'aki mo ha fakatotolo pe lipooti kuo fai 'i he kupu si'i ni.
- (4) 'E ngofua ke ngāue'aki 'a e ngaahi mafai kuo foaki ki he 'Omipatimeni 'e he Lao ni neongo ai pe ha tu'utu'uni 'i ha fa'ahinga lao 'o pehe kuo pau 'e aofangatuku ha tu'utu'uni, fokotu'u, ngāue, pe 'ikai fakahoko ha ngāue pehe, pe kuo pau 'e 'ikai ke fai ha tangi fekau'aki mo ia, pe kuo pau 'e 'ikai ke pole'i, vakai'i, fakata'e'aonga'i, pe fehu'ia ha fakatonutonu pe ha tu'utu'uni 'a e taha pe kautaha 'a ia na'a ne fai 'a e tu'utu'uni ko ia.

- (5) Kuo pau 'e 'ikai ha me'a 'i he Lao ni te ne fakamafai 'i 'a e 'Omipatimeni ke ne fakatotolo 'i —
- (a) ha tu'utu'uni, fokotu'u, ngāue, pe ta'e fakahoko ha ngāue 'a ia 'oku 'i ai ha totonu 'a e taha lāunga, 'i he tu'utu'uni 'o ha fa'ahinga Lao pe tu'utu'uni, ke ne tangi pe ke fakakikihi, pe ha totonu ke ne kole ki ha vakai 'i, 'i he ngaahi mo'oni 'o e me'a ko ia, ki ha Fakamaau'anga, pe ki ha fakamaau'anga fakapotungāue kuo fa'u 'e ha pe 'i ha lao, 'o tatau ai pe pe kuo ngāue'aki 'a e totonu ke tangi pe kole ko ia 'i he me'a tonu ko ia pe 'ikai, pea tatau ai pe pe kuo 'osi 'a e taimi kuo tu'utu'uni ke faka'aonga'i ai 'a e totonu ko ia pe 'ikai;
- Ka kuo pau 'e ngofua ke fakahoko 'e he 'Omipatimeni ha fakatotolo ('oku 'ikai ko ha fakatotolo fekau'aki mo ha tu'utu'uni, fokotu'u, ngāue, pe ngāue 'ikai fakahoko 'oku ngāue'aki ki ai ha palakalafi kehe 'o e kupu si'i ni) neongo 'oku ma'u pe na'e ma'u 'e he taha lāunga ha totonu pehe kapau 'oku hoko ha ngaahi tu'unga makehe 'o ta'efakapotopoto ke fai ha 'amanaki te ne faka'aonga'i pe na'a ne faka'aonga'i ia.
- (b) ha tu'utu'uni, fokotu'u, ngāue, pe ta'e fakahoko ha ngāue 'a ha taha 'i hono fatongia ko ha talasiti.
- (c) ha tu'utu'uni, fokotu'u, ngāue, pe ta'e fakahoko ha ngāue 'a ha taha 'oku'ne ngāue ko ha taha fale'i fakalao ki he Kalauni pe te ne fakafofonga'i fakalao 'a e Kalauni 'o fekau'aki mo ha fakatonutonu fakalao.
- (6) Kuo pau 'e 'ikai ha me'a 'i he Lao ni te ne fakamafai 'i 'a e 'Omipatimeni ke ne fakatotolo 'i ha me'a fekau'aki mo ha taha 'oku pe na'e memipa 'i he Kau Tau 'a 'Ene 'Afio 'i ha fa'ahinga me'a felave'i mo e Kau Tau 'a 'Ene 'Afio, ngata pē kapau 'oku fekau'aki 'a e me'a ko ia¹¹ —
- (a) mo e ngaahi 'uhinga mo e ngaahi tu'unga 'o 'ene ngāue ko e memipa pehē; pe
- (b) mo ha tu'utu'uni, fekau, tu'utu'uni, tautea (penalty), pe tautea (punishment) kuo fai ki ai pe uesia ai 'i hono lakanga ko ha memipa pehe.
- (7) Ka fehu'ia pe 'oku 'i ai ha mafai 'o e 'Omipatimeni ke fakatotolo 'i ha me'a pe ha kalasi 'o ha ngaahi me'a 'i he Lao ni, 'e ngofua, kapau 'oku ne fakakaukau 'oku taau, ke ne kole ki he Fakamaau'anga Lahi ki ha tu'utu'uni fakaha ke fakapapau 'i 'a e fehu' i ko ia.
- (8) 'E ngofua ki he 'Eiki Sea 'aki ha Tu'utu'uni ke ne fakatonutonu 'a e Tepile.¹²

12 Founga 'o e lāunga

- (1) 'E ngofua ke fakahoko ngutu pe tohi ha lāunga ki he Komisioná.
- (2) Kuo pau ke tohi leva 'i he vave taha 'e ala lava ha lāunga na'e fakahoko ngutu.

- (3) Neongo ha tu'utu'uni 'i ha lao, ka 'i ai ha tohi 'oku hā na'e tohi 'e ha taha 'oku tauhi fakalao 'i ha faka'ilo pe hili hano fakahalaia'i ki ha hia, pe 'e ha taha mahaki 'i ha falemahaki 'i loto 'i he 'uhinga 'o e Lao ki he Fakalelei 'Atamai¹³, 'oku fakatu'asila ki he 'Omipatimeni kuo pau ke 'oatu leva ia, 'o 'ikai fakaava, ki he 'Omipatimeni 'e he toko taha 'oku ne lolotonga tokanga'i 'a e feitu'u pe fale 'oku tauhi fakalao ai 'a e taha na'a ne fai 'a e tohi pe 'oku 'i ai 'a e taha mahaki ko ia.

13 Ngofua ke fakafisi 'a e 'Omipatimeni ke fakatotolo'i ha lāunga

- (1) 'E ngofua ki he 'Omipatimeni ke ne —
- (a) fakafisi ke fakatotolo'i ha lāunga 'oku 'i loto 'i hono mafai pe ke toe fakatotolo'i ha lāunga pehe kapau 'oku ha kiate ia 'oku 'i ai ha fakalelei pe ha totonu fe'unga ke tangi 'i he lao pe founa pule'i ngāue lolotonga 'a ia na'e mei fakapotopoto ke faka'aonga'i 'e he taha lāunga; pe
- (b) fakafisi ke toe fakatotolo'i ha lāunga pehe kapau lolotonga hono fakatotolo'i 'o e lāunga ko ia 'oku ha kiate ia, 'i hano fakakaukau'i 'o e ngaahi tu'unga kotoa 'o e me'a ko ia, 'oku 'ikai fiema'u ke toe fakatotolo'i.
- (2) 'O 'ikai fakangatangata 'a e ngaahi mafai fakalukufua kuo foaki ki he 'Omipatimeni 'e he Lao ni, 'oku fakaha heni 'e ngofua ki he 'Omipatimeni 'i he'ene fakakaukau ke ne tu'utu'uni 'e 'ikai ke ne fakatotolo'i, pe 'o hange ko ia 'oku fiema'u 'e he me'a ko ia, 'e 'ikai ke ne to e fakatotolo'i, ha lāunga kapau 'oku fekau'aki mo ha tu'utu'uni, fokotu'u, ngāue, pe ha ta'e fakahoko ha ngāue 'a ia na'e 'osi 'ilo ki ai 'a e taha lāunga 'o laka hake 'i he mahina 'e 12 kimu'a pea ma'u 'a e lāunga 'e he 'Omipatimeni, pe kapau 'oku ne fakakaukau —
- (a) 'oku launoa 'a e tefito 'o e lāunga;
- (b) 'oku fakava'iva'inga pe fakatupu'ita 'a e lāunga pe 'oku 'ikai ke fai 'i he loto ma'a; pe
- (c) 'oku 'ikai ke 'i ai ha kaunga fakafo'ituitui fe'unga 'a e taha lāunga 'i he tefito 'o e lāunga.
- (3) 'I ha me'a pe 'oku tu'utu'uni ai 'e he 'Omipatimeni 'e 'ikai ke ne fakatotolo'i pe toe fakatotolo'i ha lāunga kuo pau ke ne fakaha ki he taha lāunga 'a e tu'utu'uni ko ia, pea kuo pau ke ne fakaha 'ene ngaahi 'uhinga ki ai.

13A 'Uluaki Faka'eke'eke¹⁴

- (1) 'E ngofua ki he 'Omipatimeni ke ne fakahoko ha 'uluaki faka'eke'eke ki he taumu'a ke tu'utu'uni pe 'e fakahoko ha fakatotolo 'i he Lao ni 'o fekau'aki mo ha launga'i 'o ha fokotu'u, ngaue pe 'ikai fakahoko nguae ha Potungae pe kautaha.

- (2) Kapau kuo fakahoko ha launga 'i he kupu 11 'o e Lao ni, 'e ngofua ki he 'Omipatimeni, 'aki 'a e founa 'o e 'uluaki faka'eke'eke 'o felave'i mo e launga, ke ne fiema'u 'a e taha launga pe ni'ihi fakamo'oni kehe ke 'omai ha toe tohi fakaikiiki 'o e launga 'i loto 'i he taimi kuo fakamahino pau 'e he 'Omipatimeni,

14 Ngaahi founa ngāue 'a e 'Omipatimeni

- (1) Kimu'a pea fakatotolo'i ha me'a 'i he Lao ni, kuo pau ke fakaha 'e he 'Omipatimeni ki he pule fakahoko ngāue 'o e Potungāue pe kautaha 'oku felave'i mo ia, 'oku ne loto ke fakahoko 'a e fakatotolo.
- (2) Kuo pau ke fakahoko fakapulipuli 'a e fakatotolo kotoa pe 'a e 'Omipatimeni 'i he Lao ni.
- (3) 'E ngofua ki he 'Omipatimeni ke ne fakamaau'i pe 'omai ha fakamatala mei ha ni'ihi 'oku ne fakakaukau 'oku taau, pea 'e ngofua ke ne fai ha ngaahi faka'eke'eke te ne pehe 'oku taau. 'Oku 'ikai ke pau ke fai 'e he 'Omipatimeni ha fakamaau, pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha totonu 'a ha taha ke fanongoa 'e he 'Omipatimeni:

Ka 'o kapau lolotonga hono fakahoko 'o ha fakatotolo 'oku ha ki he 'Omipatimeni 'oku ngalingali ke 'i ai ha ngaahi tu'unga fe'unga ki ha'ane fai ha lipooti pe fokotu'u 'a ia 'e lava ke uesia kovi ai ha Potungāue pe ha kautaha pe ha taha, kuo pau ke ne 'oange ha faingamalie ke fanongo 'a e Potungāue pe kautaha pe taha ko ia.

- (4) Kapau ko ha fakatotolo felave'i mo ha Potungāue, 'e ngofua ki he 'Omipatimeni 'i he'ene fakakaukau 'i ha taimi pe lolotonga pe hili 'a e fakatotolo ke ne fetu'utaki mo ha Minisita 'oku fekau'aki mo e me'a 'oku fakatotolo'i, pea kuo pau ke fetu'utaki 'a e 'Omipatimeni mo ha Minisita 'oku ne kole pehe pe 'a ia kuo 'oatu ki ai ha fokotu'u 'oku tefito ai 'a e fakatotolo, hili hono fakahoko 'e he 'Omipatimeni 'a e fakatotolo pea kimu'a ke ne ma'u ha fakakaukau aofangatuku fekau'aki mo ha me'a 'oku lau ki ai 'i he kupu si'i (1) pe kupu si'i (2) 'o e kupu 18.
- (5) Kapau ko ha fakatotolo felave'i mo ha kautaha 'e ngofua ki he 'Omipatimeni 'i he 'ene fakakaukau 'i ha fa'ahinga taimi pe 'i he lolotonga pe hili 'a e fakatotolo ke ne fetu'utaki ki he Sea 'o e kautaha ko ia, pea kuo pau ke fetu'utaki 'a e 'Omipatimeni ki he Sea 'o e kautaha 'a ia 'oku ne kole ki ha pe fai ki ai ha fokotu'u 'oku tefito ai 'a e fakatotolo, hili hono fakahoko 'e he 'Omipatimeni 'a e fakatotolo pea kimu'a ke ne ma'u ha fakakaukau aofangatuku fekau'aki mo e ngaahi me'a 'oku lau ki ai 'i he kupu si'i (1) pe kupu si'i (2) 'o e kupu 18.
- (6) Kapau, lolotonga pe hili ha fakatotolo, 'oku pehe 'e he 'Omipatimeni 'oku 'i ai ha fakamo'oni fe'unga 'o ha maumau'i lahi 'o ha fatongia pe anga kovi kuo fai 'e ha 'ofisa pe taha ngāue 'o ha Potungāue pe kautaha, kuo pau ke ne 'oatu 'a e me'a ko ia ki he ma'u mafai 'oku kau ki ai.

- (7) Fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni 'o e Lao ni mo e ngaahi tu'utu'uni lolotonga kuo fa'u ke tataki 'aki 'a e 'Omipatimeni, 'e ngofua ke pule'i 'e he 'Omipatimeni 'ene founga ngāue 'i ha founga 'oku ne pehe 'oku taau.

15 Fakamo'oni

- (1) Fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni 'o e kupu ni mo e kupu 16, 'e ngofua ki he 'Omipatimeni ke ne fiema'u ha taha 'oku ne pehe 'oku malava ke ne 'oatu ha fakamatala fekau'aki mo ha me'a 'oku lolotonga fakatotolo'i 'e he 'Omipatimeni ke ne 'oatu kiate ia ha fakamatala, pea ke ne 'oatu ha ngaahi tohi pe ngaahi pepa pe ngaahi me'a 'a ia 'oku pehe 'e he 'Omipatimeni 'oku felave'i mo ha me'a 'oku lau ki ai 'i mu'a pea 'a ia 'oku ngalingali ke ma'u pe pule'i 'e he taha ko ia. Kuo pau ke ngāue'aki 'a e kupu si'i ni 'o tatau ai pe pe ko e taha ko ia ko ha 'ofisa, taha ngāue, pe memipa 'o ha Potungāue pe kautaha, pea tatau ai pe pe 'oku tauhi pe pule'i 'a e ngaahi tohi, ngaahi pepa, pe ngaahi me'a ko ia 'e ha Potungāue pe kautaha.
- (2) 'E ngofua ke ui mai 'e he 'Omipatimeni ki hono 'ao pea ke ne fakafehu'i fakafuakava —
- (a) ha taha ko ha 'ofisa pe taha ngāue pe memipa 'o ha Potungāue pe kautaha 'oku kau ki ai 'a e Lao ni 'a ia 'oku fakakaukau 'a e 'Omipatimeni 'oku malava ke ne 'oatu ha fakamatala pehe 'o hange ko ia 'oku lau ki ai 'i mu'a;
- (b) ha taha lāunga; pe
- (c) 'i ha tomu'a fakangofua 'e he 'Ateni Seniale 'i he me'a taki taha, ha taha kehe 'oku fakakaukau 'a e 'Omipatimeni 'oku malava ke ne 'oatu ha fakamatala pehe,

pea ki he taumu'a ko ia 'e ngofua ke ne fakahoko ha fuakava. Ko e fakafehu'i kotoa pe 'oku fai 'e he 'Omipatimeni kuo pau ke lau ia ko ha fakatonutonu faka-fakamaau'anga 'i loto 'i he 'uhinga 'o e kupu 63 'o e Lao ki he Ngaahi Hia¹⁵ (fekau'aki mo e fuakava loi).

- (3) Fakatatau ki he kupu ni pea ki he kupu si'i (1) 'o e kupu 16, ka 'i ai ha taha 'oku ha'iha'i 'e he ngaahi tu'utu'uni 'o ha lao ke ne tauhi fakapulipuli kau ki, pe ke tapu ke fakaha, ha me'a 'e ngofua ke fiema'u ke ne 'oatu ha fakamatala pe ha tali ki ha fehu'i 'e 'eke 'e he 'Omipatimeni fekau'aki mo e me'a ko ia, pe ke ne 'oatu ki he 'Omipatimeni ha tohi pe pepa pe me'a fekau'aki mo ia, neongo 'e holo 'a e talangofua ki he fiema'u ko ia ke maumau ai 'a e fatongia 'o e tauhi fakapulipuli pe tapu ke fakaha ko ia.
- (4) Ko e talangofua ki ha fiema'u 'a e 'Omipatimeni 'a ia ko ha fiema'u fakatatau ki he kupu si'i (3) 'oku 'ikai ko ha maumau'i ia 'o ha fatongia tauhi fakapulipuli pe tapu ke fakaha pe ko e lao 'oku ne hilifaki 'a e fatongia ko ia.
- (5) Kuo pau ke ma'u 'e he taha kotoa pe 'a e ngaahi monu'ia 'o fekau'aki mo hono 'oatu 'o e fakamatala, tali 'o e ngaahi fehu'i, mo hono 'oatu 'o e ngaahi tohi mo e ngaahi pepa mo e ngaahi me'a 'o hange ko ia 'oku ma'u 'e he kau fakamo'oni 'i ha Fakamaau'anga.

- (6) Tukukehe 'i hano hopo'i ha taha ki he fuakava loi 'i loto 'i he 'uhinga 'o e Lao ki he Ngaahi Hia Vahe 18 'o fekau'aki mo 'ene fakamatala fuakava, kuo pau 'e 'ikai ke tali ke hoko ha fakamatala na'e fai pea tali na'e 'oatu 'e he taha ko ia pe ha taha kehe lolotonga ha faka'eke'eke na'e fai 'e he pe ha ngaahi fakatonutonu na'e fakahoko 'i he 'ao 'o e 'Omipatimēni ko ha fakamo'oni fakafepaki ki ha taha 'i ha Fakamaau'anga pe ha faka'eke'eke pe ha fa'ahinga fakatonutonu kehe pea kuo pau 'e 'ikai 'oatu ha fakamo'oni fekau'aki mo ha ngaahi fakatonutonu 'i he 'ao 'o ha 'Omipatimēni ko ha fakamo'oni fakafepaki ki ha taha.
- (7) Kuo pau 'e 'ikai ke ala faka'ilo ha taha ki ha hia 'i ha lao, kehe mei he Lao ni, koe'uhi ko 'ene talangofua ki ha fiema'u 'a e 'Omipatimēni 'i he kupu ni.
- (8) Kapau 'oku fiema'u 'e he 'Omipatimēni ha taha ke ne ha'u ki hono 'ao ki he ngaahi taumu'a 'o e kupu ni, kuo pau ke ma'u 'e he taha ko ia 'a e totonu ki he ngaahi totongi, ngaahi pa'anga, mo e ngaahi fakamole 'o hange pe ko ha taha fakamo'oni ia 'i ha Fakamaau'anga. Koe'uhi ko e ngaahi taumu'a 'o e kupu si'i ni kuo pau ke ma'u 'e he 'Omipatimēni 'a e ngaahi mafai 'o ha Fakamaau'anga ke fakapapau'i pe ke ta'ofi, katoa pe fakakonga 'a e lahi 'o e pa'anga 'oku ala totongi atu 'i ai.

16 Fiema'u ke 'oua 'e fakaha ha ngaahi me'a ni'ihī

- (1) Kapau 'oku fakamo'oni'i 'e he 'Ateni Seniale ko hono 'oatu 'o ha fakamatala pe ko hono tali 'o ha fehu'i pe 'oatu 'o ha tohi pe pepa pe me'a —
- (a) 'e ala uesia kovi ai 'a e malu, malu'i, pe ngaahi va fakavaha'a-pule'anga 'o Tonga (kau ai 'a e ngaahi va 'oTonga mo e Pule'anga 'o ha fonua kehe pe mo ha kautaha fakavaha'a-pule'anga), pe ko hono fakatotolo'i pe 'ilo'i 'o e ngaahi hia;
- (b) 'e ala kau ai hano fakahā 'o e ngaahi alea 'a e Kapinēti pe Fakataha Tokoni; pe
- (c) 'e ala kau ai hano fakaha 'o ha ngaahi ngāue 'a e Kapinēti, pe Fakataha Tokoni pe ha komiti 'o e Kapinēti, pe Fakataha Tokoni 'o felave'i mo ha ngaahi me'a 'oku natula fakapulipuli pe fakatautaha, pea 'e kau kovi ki he lelei 'a e kakai,

kuo pau 'e 'ikai ke fiema'u 'e he 'Omipatimēni ke 'omai 'a e fakamatala pe ke fai 'a e tali ko ia pe, 'o hange ko ia 'e hoko, ke 'omai 'a e tohi pe pepa pe me'a ko ia.

- (2) Fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni 'o e kupu si'i (1), ko e tu'utu'uni 'a e lao 'a ia 'oku ne fakamafai'i pe fiema'u 'a hono ta'ofi 'o ha tohi pe pepa, pe ko e fakafisi ke tali ha fehu'i, koe'uhi 'e kaunga kovi 'a hono fakaha 'o e tohi pe pepa pe ko e tali 'o e fehu'i ko ia ki he lelei 'a e kakai kuo pau 'e 'ikai ke faka'aonga'i ia fekau'aki mo ha fa'ahinga fakatotolo pe ha ngaahi fakatonutonu 'i he 'ao 'o e 'Omipatimēni a.

17 Ke tauhi 'e he 'Omipatimeni mo e kau ngāue 'a e fakapulipuli¹⁶

- (1) Kuo pau ke tauhi 'e he 'Omipatimeni mo e taha kotoa pe 'oku ma'u lakanga pe 'oku fokotu'u 'i he malumalu 'o e 'Omipatimeni 'a e fakapulipuli 'o fekau'aki mo e ngaahi me'a kotoa pe te nau 'ilo ki ai 'i hono fakahoko 'a 'enau ngaahi ngāue tuku kehe ki he taumu'a ko hono fakahoko 'o e Lao ni.
- (2) Kuo pau ki he taha kotoa pe 'oku ne ma'u ha lakanga pe 'oku fokotu'u 'i he malumalu 'o e 'Omipatimeni kuo pau, kimu'a ke ne kamata fakahoko ha fa'ahinga fatongia fakangāue 'i he Lao ni, ke ne fai 'a e fuakava pe fakapapau ko 'eni, 'a ia 'e fakahoko 'e he 'Omipatimeni —
  - (a) Ko e fuakava 'eni —

“Oku ou fuakava 'i he 'ao 'o e 'Otua 'e 'ikai te u fakaha ha fa'ahinga fakamatala 'a ia te u ma'u 'i hoku lakanga pe fokotu'u tukukehe 'o fakatatau ki he lao;”
  - (b) ko e fakapapau 'eni —

“Oku ou fakaha mo fakapapau mo'oni mo totonu 'e 'ikai te u fakaha ha fa'ahinga fakamatala 'a ia te u ma'u 'i hoku lakanga pe fokotu'u tukukehe 'o fakatatau ki he lao.”
- (3) Neongo 'a e kupusi'i (1) mo e (2), 'e ngofua ke fakaha 'e he 'Omipatimeni ha ngaahi me'a 'oku ne pehe 'oku totonu ke fakaha —
  - (a) ki he ngaahi taumu'a 'o ha fakatotolo ;
  - (b) ki he ma'u mafai faka-Pule'anga taau, kapau 'oku ne pehe 'oku 'i ai ha hia pe ngaue ta'efaitotonu; pe
  - (c) koe'uhi ke fokotu'u ha ngaahi tu'unga ki he ngaahi fakama'opo'opo mo e ngaahi fokotu'u 'a e 'Omipatimeni.
- (4) Ko e mafai kuo foaki 'e he kupu si'i (3) kuo pau 'e 'ikai ke ngāue'aki ia ki heni —
  - (a) ha me'a te ne ala uesa kovi —
    - (i) 'a e malu, malu'i pe ngaahi va fakavaha'apule'anga 'o Tonga (kau ai 'a e ngaahi va 'o Tonga mo e Pule'anga 'o ha fonua kehe pe mo ha kautaha fakavaha'apule'anga); pe
    - (ii) 'a hono ta'ofi, fakatotolo'i, pe 'ilo'i 'o e ngaahi hia;
  - (b) ha me'a 'e ala kau ki hano fakaha 'o e ngaahi alea 'a e Kapineti pe Fakataha Tokoni;
  - (c) ha fakamatala, tali, tohi, pepa, pe me'a na'e ma'u 'e he 'Omipatimeni koe'uhi ko ha talangofua ki ha fiema'u kuo fai 'o fakatatau ki he kupu si'i (3) 'o e kupu 15.

18 Founga ngāue hili 'a e fakatotolo

- (1) Kuo pau 'e ngāue'aki 'a e ngaahi tu'utu'uni 'o e kupu ni 'i he me'a kotoa pe, hili hono fai 'o ha fakatotolo 'i he Lao ni, kapau 'oku pehe 'e he

'Omipatimeni ko e tu'utu'uni, fokotu'u, ngāue, pe ta'e fakahoko ha ngāue 'a ia na'e tefito ai ha fakatotolo —

- (a) 'oku ha na'e maumau ai 'a e lao;
- (b) na'e ta'e fakapotopoto, ta'etotonu, fakaehaua, pe filifilimanako ta'e totonu;
- (c) na'e makatu'unga fakakatoa pe fakakonga 'i ha hala fakalao pe mo'oni'i me'a; pe
- (d) na'e hala.

(2) Kuo pau 'e ngāue'aki 'a e ngaahi tu'utu'uni 'o e kupu ni 'i ha me'a pe 'oku pehe 'e he 'Omipatimeni, 'i hono fai ha tu'utu'uni pe fokotu'u, pe fakahoko ha ngāue pe ta'e fakahoko 'a e ngāue ko ia, na'e ngāue'aki ki ai ha mafai fakaeia ki ha taumu'a ta'etotonu pe 'i ha ngaahi 'uhinga ta'e kaunga totonu ki ai pe ki hano fakakaukau'i 'o ha ngaahi me'a na'e ta'e kaunga totonu ki ai, pe, kapau na'e fai ha tu'utu'uni 'o ngāue'aki ha mafai fakaeia, na'e totonu ke 'oatu 'a e ngaahi 'uhinga ki he tu'utu'uni ko ia.

(3) Kapau 'i ha fa'ahinga me'a pe 'oku kau ki ai 'a e kupu ni 'oku pehe 'e he 'Omipatimeni —

- (a) 'oku totonu ke 'ave 'a e me'a ko ia ki he ma'u mafai 'oku kau ki ai ke toe fai hano fakakaukau'i;
- (b) 'oku totonu ke fakalelei'i 'a e ta'e fakahoko ha ngāue;
- (c) 'oku totonu ke fakata'e'aonga'i pe liliu 'a e tu'utu'uni ko ia;
- (d) 'oku totonu ke liliu ha fa'ahinga fakahoko ngāue 'a ia na'e makatu'unga ai 'a e tu'utu'uni, fokotu'u, ngāue, pe ta'e fakahoko ha ngāue;
- (e) 'oku totonu ke toe fakakaukau'i ha lao 'a ia na'e makatu'unga ai 'a e tu'utu'uni, fokotu'u, ngāue, pe ta'e fakahoko ha ngāue;
- (f) na'e totonu ke 'oatu 'a e ngaahi 'uhinga ki he tu'utu'uni ko ia; pe
- (g) 'oku totonu ke fakahoko ha ngaahi sitepu kehe ;

kuo pau ke lipooti 'e he 'Omipatimeni 'ene fakakaukau, mo 'ene ngaahi 'uhinga ki ai, ki he Potungāue pe kautaha 'oku kau ki ai, pea 'e ngofua ke ne fai ha ngaahi fokotu'u 'oku ne fakakaukau 'oku kau ki ai. 'I ha me'a pehe 'e ngofua ke ne kole ki he Potungāue pe kautaha ke fakaha ange kiate ia, 'i loto 'i ha taimi pau, ha ngaahi sitepu (kapau 'oku 'i ai) 'oku fakaangaanga ke ne fakahoko 'aki 'ene ngaahi fokotu'u. Kuo pau foki ki he 'Omipatimeni, kapau ko ha fakatotolo fekau'aki mo ha Potungāue ke ne 'oatu ha tatau 'o 'ene lipooti pe ngaahi fokotu'u ki he Minisita pe Kovana 'oku fekau'aki mo ia, pea, kapau ko ha fakatotolo fekau'aki mo ha kautaha ke ne 'oatu ha tatau 'o 'ene lipooti pe ngaahi fokotu'u ki he Sea 'o e kautaha 'oku fekau'aki mo ia.

(4) Kapau 'i loto 'i ha vaha'a taimi fakapotopoto hili hono fai 'o e lipooti kuo 'ikai ke fakahoko ha ngāue 'a ia 'oku pehe 'e he 'Omipatimeni na'e totonu mo taau ke fakahoko, 'e ngofua ki he 'Omipatimeni, 'i he'ene fakakaukau, hili hano fakakaukau'i 'o e ngaahi fakamatala (kapau 'oku 'i ai) na'e fai 'e he pe

ma'a ha fa'ahinga Potungāue pe kautaha 'oku felave'i mo ia, ke ne 'oatu ha tatau 'o e lipooti pe ngaahi fokotu'u ki he 'Eiki Sea 'a ia kuo pau ke ne fakahu ia ki he Fale Alea fakataha mo ha'ane fokotu'u 'oku taau.¹⁷

- (5) Kuo pau ke fakapipiki 'e he 'Omipatimeni ki he lipooti kotoa pe kuo 'oatu pe fai 'i he kupu si'i (4) ha tatau 'o e ngaahi fakamatala kuo fai 'e he pe ma'ae Potungāue pe kautaha 'oku felave'i mo ia.
- (6) Neongo ha me'a 'i he kupu ni, kuo pau 'e 'ikai ke fai 'e he 'Omipatimeni, 'i ha lipooti kuo fai 'i he Lao ni, ha fakamatala 'oku kaungakovi ki ha taha kae'oua kuo 'oange ha faingamalie ke fanongoa 'a e taha ko ia.

19 Ke fakaha ki he taha lāunga

- (1) Kapau, 'i ha fakatotolo hili ha lāunga, 'oku fai 'e he 'Omipatimeni ha fokotu'u 'i he kupu si'i (3) 'o e kupu 18, pea 'oku 'ikai ke fakahoko ha ngāue 'a ia 'oku pehe 'e he 'Omipatimeni 'oku totonu mo taau ke fakahoko 'i loto 'i ha taimi fakapotopoto, kuo pau ke fakaha 'e he 'Omipatimeni ki he taha lāunga 'a 'ene fokotu'u, pea 'e ngofua ke fai ha'ane fakamatala ki he me'a ko ia 'a ia te ne pehe 'oku taau.
- (2) Kuo pau ke fakaha 'e he 'Omipatimeni ki he taha lāunga 'i he me'a kotoa pe, 'i he founga pea 'i he taimi 'oku ne pehe 'oku taau, 'a e ola 'o e fakatotolo.

20 'Iakai fehu'ia pe vakai'i 'a e ngāue

Kuo pau 'e 'ikai ke tu'utu'uni 'oku kovi 'a e ngāue 'a e 'Omipatimeni koe'uhi ko e ta'e fai 'i he founga kuo tu'utu'uni, pea tukukehe kapau ko e 'uhinga 'oku 'ikai ke 'i ai ha mafai, kuo pau 'e 'ikai ke ala pole'i, vakai'i, fakata'e'aonga'i, pe fakafehu'ia 'i ha Fakamaau'anga 'a e ngāue pe tu'utu'uni 'a e 'Omipatimeni.

21 Monu'ia 'o e ngāue

- (1)
  - (a) Kuo pau 'e 'ikai ke faka'ilo, sivile mo e hia, 'a e 'Omipatimeni, pe ha taha 'oku ne ma'u ha lakanga pe fokotu'u 'i he malumalu 'o e 'Omipatimeni, ki ha fa'ahinga me'a na'a ne fai pe lipooti pe lea 'aki lolotonga 'a e fakahoko pe fakataumu'a ke fakahoko 'ene ngaahi ngāue 'i he Lao ni tukukehe kapau 'e 'ilo na'a ne fakahoko ia 'i he loto kovi.
  - (b) Kuo pau 'e 'ikai ke ala fekau'i 'a e 'Omipatimeni, pe ha taha 'oku lau ki ai 'i 'olunga, ke ne fakamatala fakamo'oni 'i ha Fakamaau'anga, pe 'i ha fakatonutonu 'oku natula faka-fakamaau'anga, 'o fekau'aki mo ha me'a na'a ne 'ilo 'i he fakahoko 'ene ngaahi ngāue 'i he Lao ni.
- (2) Ko ha me'a na'e lea 'aki pe ha fakamatala na'e 'oatu pe ha tohi, pepa, pe me'a na'e 'oatu 'e ha taha lolotonga ha faka'eke'eke pe fakatonutonu na'e fakahoko 'i he 'ao 'o e 'Omipatimeni 'i he Lao ni kuo pau ke ne ma'u 'a e monu'ia 'i he founga 'o hange pe ko ha hopo 'i ha Fakamaau'anga 'a e faka'eke'eke pe fakatonutonu ko ia.

22 Mafai ke hu ki ha ngaahi fale

- (1) Ki he ngaahi taumu'a 'o e Lao ni, kae fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni 'o e kupu ni, 'e ngofua ki he 'Omipatimeni 'i ha fa'ahinga taimi pe ke ne hu ki ha ngaahi fale 'oku nofo'i 'e ha Potungāue pe kautaha mo sivi 'a e ngaahi fale ko ia pea, fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni 'o e ongo kupu 15 mo e 16, ke ne fakahoko ai ha fakatotolo 'oku 'i hono mafai.
- (2) Kimu'a pea ne hu ki ha ngaahi fale kuo pau ke fakaha 'e he 'Omipatimeni ke 'ilo 'e he pule fakahoko ngāue 'o e Potungāue pe kautaha 'oku ne nofo'i 'a e ngaahi fale ko ia.
- (3) 'E ngofua ki he 'Ateni Seniale ke ne tu'utu'uni mei he taimi ki he taimi 'i ha fanongonongo ki he 'Omipatimeni ke 'oua 'e ngāue'aki 'a e kupu si'i (1) ki ha ngaahi fale pe kalasi 'o ha ngaahi fale pau, kapau 'oku ne fiemalie 'e ala uesia kovi 'e hano ngāue'aki 'o e mafai kuo foaki 'e he kupu ni 'a e malu, malu'i pe ngaahi va fakavaha'apule'anga 'o Tonga (kau ai 'a e ngaahi va 'o Tonga mo ha Pule'anga 'o ha fonua kehe pe ha kautaha fakavaha'a pule'anga).

23 'Oatu 'o e ngaai mafai 'e he 'Omipatimeni

- (1) 'E ngofua ki he 'Omipatimeni mei he taimi ki he taimi, 'i ha tohi 'e fai 'e hono nima, ke ne 'oatu ki ha taha 'oku ne ma'u ha lakanga 'i hono malumalu ha taha 'o hono ngaahi mafai 'i he Lao ni, tukukehe 'a e mafai 'oatu mafai ko eni mo e mafai ke fai ha lipooti 'i he Lao ni.
- (2) 'E ngofua ke 'oatu ha mafai 'i he kupu ni ki ha taha pau pe ki ha taha 'oku ne lolotonga ma'u ha fo'i lakanga pau pe ki ha ni'ihī 'oku nau ma'u ha ngaahi kalasi lakanga pau.
- (3) Kuo pau 'e ala fakata'e'aonga'i 'i ha taimi pe 'a e 'oatu mafai kotoa pe 'i he kupu ni, pea kuo pau 'e 'ikai ke ta'ofi 'e he 'oatu 'o e mafai 'a e ngāue'aki 'e he 'Omipatimeni ha mafai.
- (4) 'E ngofua ke fai ha 'oatu mafai pehe 'o fakatatau ki ha ngaahi fakangatangata mo ha ngaahi tu'unga 'e pehe 'e he 'Omipatimeni 'oku taau, pea 'e ngofua ke 'oatu ia fakalukufua pe felave'i mo ha me'a pe kalasi 'o ha ngaahi me'a pau.
- (5) Kae'oua ke toki fakata'e'aonga'i ha 'oatu mafai pehe, kuo pau ke hokohoko atu hono 'aonga 'o fakatatau ki hono fakalea. Kapau 'oku ngata 'a e lakanga 'o e 'Omipatimeni na'a ne 'oatu ia, kuo pau ke hokohoko atu hono 'aonga 'o hange pe na'e 'oatu ia 'e hono fetongi.
- (6) Ko ha taha 'oku taumu'a ke fakahoko ha mafai 'o e 'Omipatimeni koe'uhi ko ha 'oatu mafai 'i he kupu ni kuo pau, kapau 'e fiema'u ke ne fai pehe, ke ne fakaha ha fakamo'oni 'o hono mafai ke ne fakahoko 'a e mafai ko ia.

24 Malu'i 'o e hingoa

- (1) 'E 'ikai ngofua ki ha taha, kehe mei he 'Omipatimeni kuo fokotu'u 'i he Lao ni, ke ne ngāue'aki 'a e hingoa " 'Omipatimeni" 'o fekau'aki mo ha pisinisi,

fefakatau'aki, pe ngāue pe ko hono 'oatu ha sevesi, ki ha totongi pe ha me'a kehe, pe te ne fakaha ko e 'Omipatimeni ia, tukukehe 'o fakatatau ki he Lao pe 'i he tomu'a loto ki ai 'a e 'Omipatimeni 'i he tohi.

- (2) Ko e tokotaha kotoa pe 'oku ne maumau'i 'a e kupu si'i (1) 'o e kupu ni 'oku ne fai ha hia pea 'oku ala mo'ua 'i ha'ane halaia ki ha tautea pa'anga 'e 'ikai laka hake 'i he \$1,000.

25 Lipooti fakata'u

'O 'ikai fakangatangata 'a e totonu 'a e 'Omipatimeni ke ne fai ha lipooti 'i ha fa'ahinga taimi kehe, kae fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni 'o e kupusi'i (6) 'o e kupu 18 pea ki ha ngaahi tu'utu'uni 'oku tataki 'aki 'a e 'Omipatimeni 'oku lolotonga 'aonga, kuo pau ki he 'Omipatimeni 'i he ta'u taki taha ke ne fai ha lipooti ki he 'Eiki Sea 'o fekau'aki mo hono fakahoko 'a 'ene ngaahi ngāue 'i he Lao ni pea 'e fakaha 'e he 'Eiki Sea 'a e Lipooti ki he Fale Alea.¹⁸

26 Ngaahi Hia

Ko e taha kotoa pe 'oku ne —

- (a) fakafe'atungia'i fakalotokovi, ta'ofi, pe fakafepaki'i 'a e 'Omipatimeni pe ha taha kehe ta'e ha totonu pe 'uhinga fakalao 'i he'ene fakahoko hono ngaahi mafai 'i he Lao ni;
- (b) fakafisi pe ta'e fakahoko fakalotokovi ha fiema'u fakalao 'a e 'Omipatimeni pe ha taha kehe 'i he Lao ni ta'e ha totonu pe 'uhinga fakalao;
- (c) fai fakalotokovi ha fakamatala loi ke pe takihala'i pe feinga ke takihala'i 'a e 'Omipatimeni pe ha taha kehe 'i he fakahoko hono ngaahi mafai 'i he Lao ni;
- (d) fakaha atu hangatonu pe ta'ehangatonu 'oku ne ma'u ha mafai 'i he Lao ni kae hili ko ia 'oku 'ikai ke ne ma'u ha mafai pehe; pe
- (e) maumau'i ha fuakava pe fakapapau kuo fakahoko 'i he Lao ni,

'oku ne fai ha hia 'i he Lao ni pea 'e ala mo'ua 'i ha'ane halaia ki ha tautea pa'anga 'e 'ikai laka hake 'i he \$5,000.

27 Ke vahe'i 'i ha pa'anga

Tukukehe ha tu'utu'uni kehe 'a e Lao ni, kuo pau ke totongi 'a e ngaahi vahenga mo e ngaahi totongi mo e fakamole kehe kotoa pe fakatatau ki he pe 'i he fakahoko 'o e Lao ni mei he pa'anga 'e vahe'i 'e he Fale Alea ki he taumu'a ko ia.

28 'Atita

Ko e 'Atita Seniale kuo pau ko e 'atita ia 'o e ngaahi pa'anga mo e ngaahi koloa kotoa pe 'a e 'Omipatimeni mo e ngaahi tohi mo e ngaahi 'akauni mo e ngaahi ngāue fakapa'anga kotoa pe felave'i mo ia.

29 Ngaahi Tu'utu'uni

'E ngofua ki he 'Eiki Sea ke ne fa'u ha ngaahi tu'utu'uni pe ngaahi fekau 'a ia 'oku fiema'u pe 'aonga ki hono fakahoko 'o e ngaahi taumu'a 'o e Lao ni.¹⁹

30 Ngaahi lipooti²⁰

'E ngofua ki he 'Omipatimeni mei he taimi ki he taimi, 'o kapau 'e kaunga lelei ki he kakai fakalukufua, pe kaunanga lelei ki ha taha, Potungaue pe kautaha, ke ne pulusi ha ngaahi lipooti pe fakamatata kehe fekau'aki mo hono fakahoko 'a hono ngaahi fatongia pe kaunga ki ha me'a pe ngaahi me'a pau na'a ne fakatotolo'i, 'o tatau ai pe pe ko e ngaahi me'a ko ia kuo fakakau atu pe 'ikai ki ha lipooti kuo tepile'i 'i he Fale Alea 'i he Lao ni.

31 Fakataimi²¹

- (1) Kuo pau ke hokohoko atu 'i he hingoa 'o e 'Omipatimeni ha fakatotolo, ngaue, faka'eke'eke, fakatonutonu pe ngaue kehe tatau 'a ia 'oku lolotonga fakahoko 'e he Komisiona ki he Va mo e Kakai kimu'a 'i he kamata ngaue'aki 'o e Lao (Fakatonutonu) ki he Komisiona ki he Va mo e Kakai 2016.
- (2) Kou pau ko e taha 'oku ne ma'u 'a e lakanga 'o e Komisiona ki he Va mo e Kakai kimu'a 'i he kamata ngaue'aki 'a e Lao (Fakatonutonu) ki he Komisiona ki he Va mo e Kakai 2016, ke pehe kuo fokotu'u 'i he kupu 3 'o e Lao ni ko e 'Omipatimeni, ka e 'oua kuo ngata 'a e vaha'ataimi 'a hono fokotu'u, tukukehe ka tomu'a fakangata

TEPILE²²*(Kupu 2)***NGAAHI KAUTAHA 'OKU NGAUE'AKI KI AI 'A E LAO NI**

- (i) Kautaha Fetu'utaki 'a Tonga;
- (ii) Tonga Post and Fast Print Limited;
- (iii) Tonga Export Quality Management Limited;
- (iv) Friendly Islands Shipping Agency;
- (v) Pangike Langa Fakalalakalaka 'a Tonga;
- (vi) Waste Authority Limited;
- (vii) Komisoni Fakamafolalea 'a Tonga;
- (viii) Poate Vai 'o Tonga;
- (ix) Tonga Market Corporation Limited;
- (x) Tonga Assets Managers & Associates Limited;
- (xi) Tonga Power Limited;
- (xii) Ma'u Mafai ki he Ngaahi Taulanga 'a Tonga'
- (xiii) Tonga Airports Limited ;
- (xiv) Tonga Cable Limited ;
- (xv) Poate 'o e Sino'i Pa'anga Malolo mei he Ngaue ;
- (xvi) Ma'u Mafai ki he Takimamata 'a Tonga'
- (xvii) Ko ha Komiti Vai Fakakolo 'i he Lao ki he Mo'ui 'a e Kakai pe 'i he Ngaahi Tu'utu'uni kuo fa'u 'i he Lao ko ia; mo e
- (xviii) Ma'u Mafai Vahenga.
- (xix) Tonga Home Gas;
- (xx) Tonga Gas Limited;
- (xxi) Komisoni Fili;
- (xxii) 'Ofisi 'o e Kaati Faka'ilonga'i Fakafonua;
- (xxiii) Komisoni 'Uhila;
- (xxiv) Pangike Pule Fakafonua 'a Tonga;
- (xxv) Pisinisi si'i 'o hapisinisi 'aepule'anga, 'a ia 'oku ma'u 'inasi lahi taha ai 'a e Pule'anga.

FAKAMATALA FAKALAHĪ

¹ Lao Fika 10 'o e 2001, kamata'anga 'aho 2 'o Sanuali 2002 (K.F 5/2001)

Ngaahi Lao Fakatonutonu

Ngaahi Lao Fakatonutonu	Kamata'anga
Lao 42 'o e 2010	24 'o Novema 2010
Lao 22 'o e 2013	11 'o Novema 2013
Lao 11 'o e 2016	2 December 2016 (GE 50/2016)
K.F 8 'o e 2018	8 'o 'Epeleli 2018

² 'I he kupu ko 'eni mo e toenga 'o e Lao, na'e fetongi 'a e hingoa 'o e Lao ki he Lao ki he 'Omipatimēni 'e he Lao 11 'o e 2016

³ Fakatonutonu 'e he Lao 11 'o e 2016

⁴ Fetongi 'e he Lao 11 'o e 2016

⁵ Fakatonutonu 'e he Lao 11 'o e 2016

⁶ Fakatonutonu 'e he Lao 11 'o e 2016

⁷ Fetongi 'e he Lao 11 'o e 2016

⁸ Fetongi 'e he Lao 11 'oe 2016

⁹ Fakatonutonu 'e he Lao 11 'o e 2016

¹⁰ Fetongi 'e he Lao 11 'o e 2016

¹¹ Fakatonutonu 'e he Lao 22 'o e 2013

¹² Fakatonutonu 'e he Lao 11 'oe 2016

¹³ Vahe 28.20

¹⁴ Fakahu atu 'e he Lao 11 'o e 2016

¹⁵ Vahe 10.09

¹⁶ Fakatonutonu 'e Lao 11 'o e 2016

¹⁷ Fakatonutonu 'e he Lao 11 'o e 2016

¹⁸ Fakatonutonu 'e he Lao 11 'o e 2016

¹⁹ Fakatonutonu 'e he Lao 11 'o e 2016

²⁰ Fakahu atu 'e he Lao 11 'o e 2016

²¹ Fakahu atu 'e he Lao 11 'o e 2016

²² Fakahu atu 'e he Lao 11 'oe 2016 pea Fakatonutonu 'e he K.F. 8 'oe 2018